

A NYÁRSAPÁTI XV–XVII. SZÁZADBELI KOPONYÁKRÓL.

Ma már nem szorul bizonyításra, hogy a magyarság rasszbeli összetételének megismeréséhez, faji eredetének megfejtéséhez csak úgy juthatunk el, ha egyfelől a történelmi kútfők sovány adatait s a hiteles honfoglaláskor magyar sírok csontvázanyagá, másfelől a mai magyarságnak kellő számú egyénre kiterjedő rendszeres vizsgálatok alapján megállapított embertani jellegeit tüzetes és módszeres összehasonlítás tárgyává tesszük. Ebből az összehasonlításból derül ki, hogy milyen volt a honfoglaló magyarok rasszbeli összetétele, s milyen a mai magyarságé? Vajjon az ezeréves ittlakás öröme és bánata, a történelmi és társadalmi szelekció bonyolult hatóerői megváltoztatták-e és mennyiben változtatták meg a nemzettest antropológiai jellegeit? Sőt ezen az alapon tovább kutatva, idővel azt is megállapíthatjuk — természetesen, s ezt itt különösen hangsúlyozni kell, csak a kellő számú hiteles adat s a rendszeres tudományos vizsgálat nyújtotta teljes tárgyilagosság alapján — hogy ez a változás előnyös vagy káros volt-e a magyarságra s hogy a mai magyarság mely része, vagy mely társadalmi rétege az, amely testben és lélekben legtöbbet őrzött meg a honfoglalók antropológiai jellegeiből, előnyös vagy hátrányos, jó vagy rossz, hasznos vagy káros örökségéből?

Bármily részletes legyen is azonban az ez irányú vizsgálat, a nyert eredmény, a magyarság rasszbeli mivoltáról festett kép, mégis mindig hiányos marad, mert éppen a legfontosabb, a kíváncsi emberi szellemet legjobban érdeklő kérdésekre nem tud feleletet adni, nevezetesen arra, hogy a nemzettest testi és lelki rasszbeli összetételében, alkatában beállott változás mikor, hogyan folyt le és miért, mily okok, események hatására állott be. Pedig éppen ezeknek a kérdéseknek a megoldása az, ami az antropológiai vizsgálatot nemcsak érdekessé, hanem valóban oknyomozóvá, gyakorlativá, a szomszéd tudományok s különösen a történelem és a nemzetpolitika számára hasznossá teszi.

Ám ezekre a kérdésekre az antropológia csak akkor adhat választ, ha rendszeresen összegyűjtjük és megvizsgáljuk a magyarság s hazánk népeinek antropológiai jellegeit minden korból századról-századra; ha hiteles embertani adatokkal tudjuk nyomon kísérni a nemzet történetének minden mozzanatát. Itt nyomul azután előtérbe az árpádkori és magyar

középkori temetők antropológiai anyagának nagy fontossága, amire pedig vajmi kevés súlyt helyeztünk. Pedig világos, hogy pl. valamely község lakosságának embertani összetételében idők folyamán végbe ment összes változásokról csak úgy nyerhetünk tiszta képet, ha az illető község lakosságának embertani jellegeiről a megalapítástól a mai napig minden időből rendelkezünk hiteles adatokkal. De vajjon nem áll-e ez az egész nemzetre is? Egészen bizonyos, hogy az eddiginél sokkal pontosabb képet alkothatnánk magunknak a magyar nemzettest rasszbeli összetételéről, a benne lefolyt embertani változásokról, valamint azoknak bizonyos történelmi eseményekkel való kapcsolatáról, ha a honfoglalás kezdeti szakából, a vezérek idejéből, a királyság megalapításának idejéből, az Árpádok uralmának egyes századaiból, a tatárjárás előtről és utánról, a mohácsi csata előtti és utáni időből, a török hódoltság egyes szakáiból, a hódoltság utáni századokból stb. a hiteles temetők csontvázanyagának egész sorozataival rendelkezünk. Sajnos azonban mindeme korokra vonatkozó kérdésekhez a hazai embertan kellő számú hiteles koponya és csontvázanyag hiányában ma még alig szólhat hozzá.

Annak, hogy a sok árpádkori és magyar középkori temető és az oklevelekből közismert számtalan elpusztult régi telep dacára e korokból oly kevés hiteles antropológiai anyaggal rendelkezünk, több oka van.

Köztudomású pl., hogy a ma meglévő községek régi temetői többnyire azok belső részeiben fekszenek, és pedig a legrégebbiek a templomok körül, a későbbiek a község külső részei felé, de már szintén házakkal beépítve. A községek, városok, — hogy úgy mondjuk — reá nőnek régi temetőikre.

Jóval kedvezőbb a helyzet a tatár- és törökdúlás alatt elpusztult községek temetői tekintetében. Ezek a mai telephelyektől többnyire távol, a határban, pusztákon fekszenek s így az ásatási munkálatokat épületek nem igen korlátozzák. Itt viszont másféle nehézségek merülnek fel. Így pl. a legtöbbször helyüket sem tudjuk, s legfeljebb egy-egy határnév (faluhely, temetőpart, kövespart, temetődűlő, szállásföld, kápolnahalom stb.) őrzi egykori létezésük emlékét. Beható történelmi és helyszíni kutatások alapján azonban ezek legnagyobb részének helyét megközelítő pontossággal megállapíthatjuk s temetőjüket néhány kutatóárokkal megkereshetjük. Nagyobb baj az, hogy ezeknek a puszta-templomok körül lévő temetőknek nagy részét a kincskeresők, vagy a környékbeli lakosok az Alföldön ritka téglá és épületkövek miatt már régen megbolygatták. Mindamellett így is rendkívül fontos volna ezeket a temetőket és telephelyeket rendszeresen felásatni s pontos fekvésüket letérképezni, mert abból úgy a történelemre és településtörténetre, mint a régészetre, néprajzra és antropológiára kiszámíthatatlan haszon háramlanék. E nagy hazai fontosságú feladat elvégzésében különösen hasznos szolgálatot tehetnének a magyar tudományosságnak az illető vidéki múzeumok, amelyek körzetében e temetők fekszenek. Történetek ugyan e tekintetben már igen értékes kezdeményezések (pl. Debrecen, Kecskemét stb.), azonban még mindig messzi vagyunk

attól, hogy hazánk egész területére kiterjedő ilyen irányú rendszeres munkálatokról beszélhetnénk.

Az árpádkori és magyar középkori temetőkre és telephelyekre vonatkozó kutatások elhanyagoltságának oka azonban úgy látom, nem annyira az itt felsoroltakban, mint inkább abban a nálunk még nagyon elterjedt felfogásban keresendő, hogy az ilyen helyeken való ásatást tisztán régészeti feladatnak tekintik, a régészetet pedig egyszerűen régi sírokból előkerült egyes tárgyak gyűjtésének tartják. Minthogy pedig a kereszténység felvételével a sírok egyszerre szegények lesznek, mert a fegyvereknek, ékszereknek, edényeknek s egyéb használati tárgyakkal animisztikus hiedelemből a halottakkal való eltemetése megszűnik, szinte természetesnek látszik, hogy az ásató régészek egy részének figyelme és érdeklődése inkább a régibb korok temetői felé terelődik. Ezekből ugyanis gazdagabb, mutatósabb mellékletek kerülnek elő s az ásatás — mint mondani szokták — itt eredményesebb.

Ha azonban tudományosabb szempontból nézzük az ásatások kérdését, egészen más megvilágításban látjuk azt. Mert vajon az-e a fontos, az-e a lényeg, hogy ennek vagy annak a múzeumnak 5000 vagy csak 500 db. kőkori, bronzkori, népvándorláskori edénye, bronz, kardja, karperece stb. van? És vajon az dönti-e el valamely ásatás eredményességét, értékét, hogy abból csupa kardos vitéz, aranyozott díszek, vagy csupán bronz fülbevalók, orsókarikák, nyílhegyek, vaskések kerültek napfényre? A laikus szemében talán igen, de a tudomány ítélőszéke előtt egészen biztosan nem. Mert, bár az anyag mutatósága indok lehet arra, hogy egyik-másik hatóságtól több anyagi támogatást kapjunk az ásatásra, sőt néha egyes tárgyak, unikumok tudományos szempontból is sokat jelenthetnek, mégis valamely ásatás értékét egyes-egyedül az dönti el, hogy megmentettünk-e abból a temetőből, telephelyről minden tárgyat, adatot, bizonyítékot, megfigyelést, ami csak megmenthető, ami a különböző tudományok szempontjából fontos, amikből az illető nép mivolta, kultúrája, szokásai, élete, életkörülményei rekonstruálhatók. A többi az jó-részt a szerencse dolga. Talán egy példa jobban megvilágítja a dolgot.

Régészeink eddig általában nem helyeztek nagy súlyt a sírokban lévő állatsontokra — hogy az emberi csontvázakról ne is beszéljek — részint természettudományi iskolázottság hiányában, részint, mert nem tartották azokat különösebben fontosaknak. Tisztelet természetesen a kivételeknek, kiknek száma ma már évről-évre nő. A mosonszentjánosi népvándorláskori temetőből, melynek felásatásában Fettich Nándorral hat esetben vettem részt, megmentettünk lehetőleg mindent, ami tudományos szempontból fontos lehet, így az összes csontokat is, ha még oly töredékek voltak is azok. A nagymennyiségű csontanyag tudományos vizsgálatából kiderült — itt most csak az állati csontokról beszélek, — hogy minden egyes sírban kivétel nélkül, lett-légyen az gyermek vagy felnőtt, férfi vagy nő, egy-egy állati és pedig marha combcsont volt a halottal eltemetve, többnyire keresztben a lábfejekre téve. Már most mit jelent ez? Azt min-

denek előtt, hogy ez a nép nagy marhatartást űzött, gazdaságának alapja és fentartója a szarvasmarha volt, mert sok jószágnek kell ott lennie, ahol minden temetés alkalmával, szegénynek-gazdagnak egyaránt módjában van, hogy egy tehenet vagy ökröt levágjon. Abból pedig, hogy a sírokban mindenütt apró széndarabkák voltak s hogy minden sírban csak combcsont volt található s az is az esetek túlnyomó részében a lábfejekeken keresztben vagy a két láb között feküdt, kétségtelen, hogy a marhát ott a temetőben sütötték meg, vagyis halotti tort ültek, a legjobbnak tartott falatot, a combot pedig útravaló gyanánt a halott ölébe, illetve lábaihoz tették. E szokás, melyhez népünk szigorúan ragaszkodott, rituális jellegű s mint ilyen, etnológiai kritérium gyanánt szolgál. Viszont temetőnkől alig három km.-re, a hasonló korú mosonszentpéteri temetőben ugyanez a nép — amit az emberi csontvázak tanulmányozása bizonyít — tehát e népnek egy másik törzse, szintén vágott ugyan marhát minden temetés alkalmával, de rituális tiszteletének tárgya nem a combrészt volt, hanem a gerinc, amit az bizonyít, hogy minden sírban egy-két marha csigolya feküdt.

Íme tehát kiderül, hogy az ásatás nem csupán régészeti, hanem ennépén antropológiai, néprajzi, történelmi, településtörténeti, művészettörténeti, etnológiai, földrajzi, egyháztörténeti, kulturtörténeti, hadtörténeti stb. érdekű munkát is, amely eme tudományok mindegyikének egyaránt értékes adatokat szolgáltat.

A fent elmondottakból az is nyilvánvaló, hogy az ásatás akkor teljes, akkor értékes és ad hű képet valamely nép életéről, ha nem csupán egyes sírokat, hanem az egyszer megkezdett temető összes sírjait rendszeresen felássuk, letérképezzük s belőlük mindent megmentünk. Ekkor állanthatjuk meg a valóban jellemző szokásokat, a rasszbeli összetételt, sőt következtethetünk a demografiai viszonyokra, társadalmi tagozódásra stb. is.

Viszont ebből az is következik, hogy mindeme tudományoknak össze kell fogniok s oda kell hatniok, hogy az árpádkorra és a magyar középkorra vonatkozó — eddig meglehetősen elhanyagolt — ilyen irányú rendszeres és módszeres ásatások minél szélesebb mederben, az összes szempontok figyelembevételével meginduljanak. Akkor azután remélhetjük, hogy az antropológia is az eddiginél nagyobb számú hiteles anyaghoz fog jutni s hozzá láthat annak a kérdésnek a tanulmányozásához is, hogy milyen okok következtében milyen változások történtek a nemzettest rasszantropológiai összetételében ezer év lefolyása alatt.

De mert a kérdés a nemzet testi fejlődéstörténetének megismerése szempontjából fontos, s mert eddig oly kevés hiteles embertani anyaggal rendelkezünk, épenazért meg kell becsülnünk minden anyagot, ami tudományos szempontból csak némileg is értékesíthető. Ez az elv vezetett akkor, amikor *dr. Banner János* nyársapáti ásatásából előkerült embertani anyagot tudományos vizsgálat tárgyává teszem.

Az alább ismertetendő anyag 20 részint ép, részint hiányos kopo-

nyából és 3 hiányos csontvázból áll. Hiányosságát a régészeti leírásban közölt körülmények magyarázzák. Az 1—11. sorszámu koponyák, valamint a három csontváz sírokból, az S_1 — S_{11} jelzésű koponyák pedig az ossariumból valók.

1. sz. koponya.

Férfi. Az izomtapadási helyek, lécek, nyúlványok jól fejlettek s érdekesek. Körvonala férfias. *Kora 30—35 év körül.* Varratok nyitva, kezdődő elcsontosodás csupán az obelion táján észlelhető egyes pontokon. A fogak rágó felülete gyengén kopott. *Norma verticalis*-ban hosszú, keskeny, alakja *Sergi*-féle ovoides. *Tubera frontalis* és *parietalis* gyengén fejlettek. A *sutura coronaria* középső része ívelten hátrafelé hajló, tetővarratai erősen fogazottak. A homlok mérsékeltén, a nyakszirt erősen keskenyedek és kúposan hátra nyúlik. Foramen parietale nincsen. *Norma temporalis*-ban a koponya hosszú, alacsony. Homloka alacsony s kissé rézsutos. A koponyatető lapos, a nyakszirt kúposan hátrafelé nyúlik. Az arc fejlett, magas. Különösen szembetűnő a nasomentalis arc rész fejlettsége, amely egyúttal előre is hajlik (*Prognathia alveolaris*). Az orrgyök síma, az orrhát erősen homorú, majd lefelé görbülő (sas orr). *Spina nasalis* erősen fejlett, az állcsúcs gyenge. Az *arcus superciliares* és a *glabella* jól fejlettek, a halántékpikkely erősen csipkézett, közepe pedig kúposan felmagasló. *Norma facialis*-ban a homlok alacsony, keskeny. Az arc magas, keskeny. A szemüreg nagy, magas, kerek, *pars interorbitalis* közepes, az orrcsontok szélesek, hosszúak, egymással erős görbületben illeszkedők, az *apertura nasalis* keskeny, magas, körteképfű, alsó széle éles s a *spina nasalis* erősen fejlett. A *fossa canina* mérsékelt, a *foramen infraorbitale* nagy. Os *zygomaticum* alacsony, széles, halántéki felszínű. *Norma occipitalis*-ban a koponya alacsony, tetőkörvonala szabályosan lekerekített, oldalfalai függőlegesek, alsó körvonala gyengén homorú. *Tubera parietalis* gyengén fejlettek s a *sutura lambdoidea* erősen fogazott. *Norma basilaris*. A szápad rövid, széles, mély, a *sutura palatina transversa* középső része szögletesen előre áll, a fogsorív szabályosan lekerekített. A fogak mind meg vannak s épek, kivéven mindkét oldali M_2 -at. Ezek nem bújtak ki, sőt a feltört fogmederben sem látszik semmi nyomuk. A *processus styloideus* igen hosszú, vastag, a *foramen occipitale* nagy, széles, kerek, a *condylus occipitalis* nagy, a *crista occipitalis externa* erősen fejlett. Az állkapocs állcsúcsi része keskeny, a *corpus mandibulae* alacsony, masszív, az állkapocs ágai középszélesek, egymástól távol állók, *incisura* mély, a *tuberositas masseterica* és *pterygoidea* igen erősen fejlett s az *angulus* oldal felé erősen kihajló. A fogak mind meg vannak, épek, mindkét oldali M_2 kissé a rágófelszín fölé emelkedik. Caries nincs, rágósík vízszintes.

A koponya színe világos szürkéssárga, csupán a nyakszirt sötétebb színű.

Külön említést érdemel a homlokcsont bal felének közepén lévő 2 cm. hosszú és 1 cm. széles ovális alakú sebnyílás. A seb szélén a *tabula externa* és *interna* éles szegélybe olvad össze s a *spongiosa* sehol sem látszik, ami hosszabb ideig tartó gyógyulást jelent. Valószínűleg bezúzták a koponyát, minek következtében a homlokcsont bal fele a *tuber frontale* tájától a bal *incisura supraorbitalis*-ig megrepedt. Erre vall legalább az *incisura supraorbitalis* felett lévő 1 cm. hosszú, gyógyulóban lévő repedés, bár utóbbi esetleg gennybarázda is lehet. A sebnyílástól lefelé a koponya felszínén haránt irányban 3 cm., sagittál irányban 2 cm. nagyságú heges hely látható. Abból, hogy a seb

I. tábla.

szélének háromnegyed része nagyon szabályos, valószínűnek látszik, hogy a sérülés után a koponyát trepanálták. A nyílás belső szélén az agyvelő felé többhegyű éles csontkinövés látható, amely valószínűleg irritálta az agyvelőt s esetleg a halál oka lehetett. A bal homlokot ért ütés különben a bal szemet és szemüregét is nagyon megsérthette, mert az említett repedés szemgödri alsó végétől 2 mm. széles és 3 mm. hosszú nyílás vezet a koponyaüregbe. A foramen ethmoidale posterius kettős. A lamina papyracea közepe táján a lacrymalis szél felé 2—3 mm. átmérőjű szabálytalan nyílás, hasonlóképpen a könnyecsonton 3—4 mm. átmérőjű nyílás van. Ezek az orrüregbe vezetnek, ahol a processus frontalis maxillae belső felszínén s a felső orrkagylón csontvastagodás látható. A bal szemgödörben a sulcus infraorbitalis is feltűnően széles, legalább kétszer akkora, mint a jobb oldali.

E koponya median-sagittal görbéje az 1. ábrán, négy normája pedig az I. táblán látható.

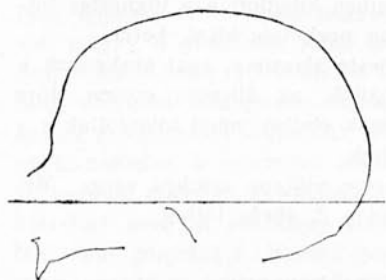

Fig. 1. kép.

Az 1. sz. koponya median-sagittal görbéje. (Hosszúfejű férfi.)

különbösen nagyon hiányos, amennyiben az egész nyakszirtcsont és ékesont, valamint a két halántécsont hiányoznak. Színe sötét szürkés sárga.

A koponyához tartozó csontvázból a medencecsontok, a keresztcsont, továbbá egy-egy humerus, radius és ulna is meg van. E csontok izmos férfira vallanak s a felső végtag csontméretei alapján számított valószínű életbeli testmagassága 160-76 cm.

2. sz. koponya.

6—7 éves gyermek. Az összes koponya varratok, valamint a synchondrosis sphenoooccipitalis még nyitva vannak. A fogak tejfogak, az állandó fogazatból csupán mindkét oldali M_1 bújtt még ki teljesen, az incisivus medialis és lateralis azonban a fogmeder nyílásán keresztül már látszik. A koponya

5. sz. koponya.

Nő. Középnagy koponya, Arcus superciliaris mérsékelt, processus mastoideus kicsi, tarkótáj alig érdes, izomtapadási helyek gyengén fejlettek és aránylag simák, condylus occipitalis kicsi, tubera frontalia jól fejlettek, a csontok vékonyak; a koponya körvonala nőies. Kora 45—50 év körül. A sutura coronalis két alsó vége el van csontosodva, de kezdődő csontosodás látható az obelion táján és a sutura lambdoidea egyes pontjain is. A fogak erősen kopottak, legnagyobb részük még életben kihullott s a fogmeder felszívódott.

Norma verticalis. Középhosszú, széles koponya, *Sergi-féle* pentagonoides. A homlok aránylag széles, haránt irányban egyenes vonalú, a faldudortáj felett s igen széles, a nyakszirt keskeny. A sutura sagittalis közepe mellett a jobb falcsonton 1 cm. átmérőjű, másfél mm. magas kerek síma exostosis van. For. parietale jobb oldali s nagy.

Norma temporalis. A homlok alacsony, domború és kis sugarú görbülettel hajlik

át a tetőkörvonalba, amely csaknem vízszintes, csupán a bregma tájon alkot gyenge domborulatot. A nyakszirt lépcsős, pikkelye kúposan kidomborodik s basalis része kissé lesüllyedt. Az arc alacsony, orthognath, az áll azonban az összes molárisok hiánya következtében progn. A járomcsont kicsi, keskeny, alacsony, az orrgyök gyengén benyomott, az orrhát kissé homorú. A halántékpikkely ívelt s a linea temporalis síma.

Norma facialis. Az arc alacsony, széles, kicsi. Szemüregyek kicsinyek, de aránylag magasak, az interorbitalis rész középszéles. Az orrsontok szélesek, az apertura középszéles, alacsony, a fossa canina mély, a processus alveolaris maxillae alacsony.

Norma occipitalis-ban a koponya széles, alacsony, tetőkörvonala ívelt, két oldala kissé domború. A sutura lambdoidea csúcsánál két nagyobb varratsont van.

Norma basilaris. Szájpad kerek. A sutura palatina sagittalis elülső felében 2 mm. széles, alacsony, elnyúlt torus-szerű exostosis látható. A sut. palat. transversa középső része kettős ívben előre hajlik. A felső fogsorban csak a két M_3 és a jobboldali P_1 van meg, a többi fog életben kihullott s a fogmeder felszívódott. A foramen occipitale kicsi, kerek.

A mandibula teste alacsony, ágai keskenyek s rézsútosan hátra hajlók, az állcsúcs erősen előre hajló, a nagy zápfogak életben mind kihullottak s a fogmedrek felszívódtak.

A koponya színe világos szürkés sárga. Median-sagittal görbáját a 2. ábrán látjuk.

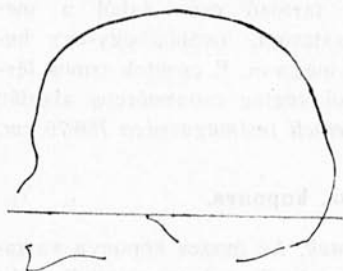

Fig. 2. kép.

Az 5. sz. koponya median-sagittal görbéje. (Rövidfejű nő.)

6. sz. koponya.

Férő. Nagy koponya, erősen fejlett izomtápasztási helyekkel, lécekkel, nyulványokkal. Arcus superciliaries kidomborodó, tarkóvonal torus-szerű, planum nuchale igen érdes, processus mastoideus nagy, vaskos, linea temporalis erősen fejlett. Kora 55–60 év körül. A sutura coronalis alsó végei, valamint a bregma-táj csontosodásban, a sutura sagittalis és lambdoidea legnagyobb része elcsontosodva, a fogak rágó felülete erősen lekopott.

Norma verticalis. Igen széles és rövid koponya, sphenoides rotundus. A sut. coron. nagysugarú ívben hátrafelé hajlik, a sut. sagittalis mellett kicsiny baloldali foramen parietale van.

Norma temporalis-ban rövid, alacsony. Az orrgyök benyomott, a csontos szemöldövek erősen kidomborodnak s felettük haránt bemélyedés látható. A homlok alacsony, de domború, a koponyatető rövid, a tetőkörvonal mérsékelten domború. A nyakszirt lekerekített, kissé lépcsős, a koponya-alap lesüllyedt. Squama temporalis nagy, magas, de lapos ívű. Linea semicircularis és planum temporale elülső része érdes. Az arc közép magas, orthognath, orrtája fejlett, az orrhát homorú s az állcsúcs erősen előre álló.

Norma facialis. A homlok alacsony, keskeny, az arc közép magas és középszéles. Az interorbitalis rész keskeny, szemgödörök nagyok, négyzetesek, haránt irányban megnyúltak s oldalfelé lejtők. Az orrsontok felfelé keskenyednek s felső harmadukban erősen megszűkülnek. A járomtáj széles, az os zygomaticum érdes, keskeny, az

orrüreg és apertura igen keskeny és magas. A maxilla igen alacsony, processus alveolaris-a keskeny, alacsony; az áll széles.

Norma occipitalis-ban a koponya rendkívül alacsony és széles, gyengén domború tetővel, majdnem vízszintes alapkörvonallal s kissé kidomborodó oldalfalakkal. A tarkóvonal torus-szerű vastag duzzanatot alkot.

Norma basilaris-ban a koponya igen széles, rövid. Foramen occipitale kicsi, kelek, condylus közepes, fossa glenoidalis igen széles és mély, a fogsorív szabályosan ívelt, a szápad kicsi, mély. A zápfogak a jobboldali M_1 kivételével mind odvasak s csak gyökérrészeik vannak meg. *A foggyökerek legnagyobb része gyulladásban volt. A jobb M_2 és M_3 gyökerei felett a facialis oldalon 2 cm. átmérőjű tályognyílás és a csontban ugyanakkora tályogürege van. Ugyanitt a szápad oldalán két kisebb tályognyílás látható.*

Különös alakú az állkapocs. Teste általában keskeny, a linea obliqua azonban igen fejlett s itt a csont nagyon vastag. A corpus elől magas, a molarisok táján azonban egészen alacsony. Az állcsúcs igen széles s a protuberantia mentalis, valamint tuberculum mentale a basalis széllal együtt erősen előre hajlik. Az állkapocságak alacsonyak, szélesek, a processus coracoideus igen magas és hegyes, miért is az incisura nagyon rézsutos és hátrafelé lejtő. A processus condyloideus alacsony, feje nem gömbszerű, hanem lapos, sőt felső fel-színe gödörös és érdes. A tuberositas masseterica és pterygoidea igen erősen fejlett, az angulus oldalfelé erősen kihajlik s kisebb processus lemurinicus-t alkot. A 6. sz. koponya median-sagittal körvonala. (Rövidfejű férfi.)

A molarisok közül csak a bal M_1 van meg, az is odvas, gyökércsúcsai szabadon láthatók. *A csont külső arci felszínén a P_1 és P_2 között lévő alveolaris széltől kezdve lefelé a foramen mentaleig s hátrafelé a linea obliqua-ig 3 cm. hosszú és 2 cm. széles területen a külső csontreteg sötétebb színű, egészen szivacsos alkatú, igen apró porusokkal sűrűn tele hintett (csontszú) s a bal M_1 két laterális gyökerénél egy-egy kisebb fistula látható.*

A koponya színe világos szürkés sárga. Median-sagittal körvonalát a 3. ábra tünteti fel.

7. sz. koponya és csontváz.

Nő. Vékony csontú, könnyű koponya, gyengén fejlett izomtapadási helyekkel. Arcus superciliares gyengén fejlett, tarkótáj síma, processus mastoideus kicsi, condylus occipitalis közepes, koponyatető alacsony. *Kora 55—60 év között.* A sut. coronalis alsó végei, valamint a sut. sphenofrontalis teljesen el van csontosodva, a sut. sagittalis-ban az obelion táján szintén több ponton elcsontosodás látható. A sut. coronalis egész tető része, a sut. sagittalis elülső fele s az egész lambdavarrat azonban még teljesen nyitott. Ezzel ellentétben a felső fogorból csak a jobboldali P_1 és C, valamint az M_2 van meg, a többi valamennyi életben kihullott s a fogmeder teljesen felszívódott. Ezenkívül a csontok igen vékonyak s a falcsontokon aggkori egyenetlenségek láthatók. Valószínű tehát, hogy varratretentio-val van dolgunk.

Norma verticalis. Sergi-féle ovoides alakú. Tubera frontalia és parietalia elsímulnak. A sut. coronalis bregma-táji része igen egyszerű, oldalsó ágai azonban sűrű, nagy fogazatúak. Foramen parietale kicsi, jobb oldali.

Norma temporalis. Az orrgyök síma, nem benyomott, a glabella erősen kidomborodó, ami az arcnak különös madárszerű kifejezést ad. Arcus superciliaries gyenge, a homlok alacsony, rézsútós. A koponyatető alacsony, vízszintes, a bregma-tól a sut. sagittalis első harmadáig azonban búbos, majd a sut. sagitt. közepétől a lambda-ig aggkori belapulás látható, minek következtében a tetőkörvonal rézsútosan hajlik át a nyakszírti körvonalba, amely kúposan hátra nyúlik. A nyakszirt pikkely lépcsősen illeszkedik a falsonthoz, basalis része pedig erősen lekerekített. Az arc igen alacsony, az orrtáj kiálló, az orrhát gyenge homorulatot alkot.

Norma facialis. A homlok igen alacsony, úgyszintén az arc is. A szemüregek kicsinyek, alacsonyak, szabálytalan alakúak, lateralis alsó szögletük erősen lehajlik. Különösen szembetűnő ez a lehajlás a bal oldalon. A szemgödör alsó széle egészen ferde s úgy az alsó szemgödri szél, mint a foramen infraorbitale jóval alacsonyabban fekszik a jobb oldalánál. Az interorbitalis rész középszéles. Mindkét szemgödör felső szélén foramen supraorbitale van. A bal oldalitól felfelé és oldalfelé körülbelül másfél cm.-re még egy külön ércsatorna nyílása is látható, melyből három sekély érbarázda fut felfelé a homlokon. A járomcsont igen kicsi, alacsony s keskeny. A maxilla rendkívül alacsony, úgyszintén a processus alveolaris is. Az orrüreg magas, az orrcsontok közepesek, nyeregyszerűen illeszkednek, az apertura alacsony, széles.

Norma basilaris-ban a koponya hosszas, a foramen occipitale megnyúlt. A fossa glenoidalis széles és mély. A szápad egészen sekély, a fogsorív parabola alakú. A sut. palatina transversa egyenes vonalú.

Norma occipitalis-ban a körvonal sátor alakú, magas, oldalfalai széjjelhajlók. A sutura lambdoidea jobboldali ágában két nagyobb, a baloldaliban egy-egy kisebb varratsont.

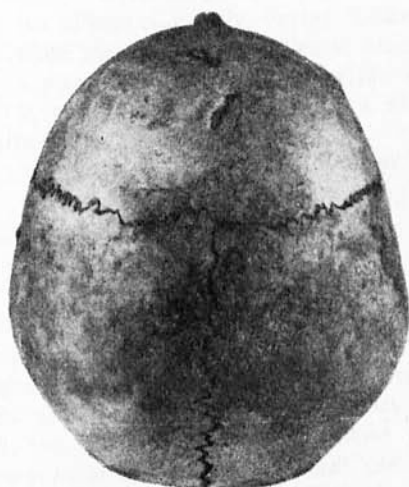
E koponyához tartozó csontvázrészek u. m. a jobboldali femur, tibia, humerus, fibula, radius, ulna, valamint a medence és keresztcsont izmos nőre vallanak. Általában igen könnyű csontok, s a végtagcsontok vékonyak, de izomtapadási helyeik érdekesek. A hosszú csontok alapján kiszámított valószínű *életbeli testmagasság 159-07 cm.*

A csontvázrészek színe épúgy mint a koponyáé világos szürkés sárga.

8. sz. koponya.

Nő. Az izomtapadási helyek, lécek és nyúlványok gyengén fejlettek, körvonala nőies. Arcus superciliaris gyengén fejlett, a tarkótáj síma, tubera frontalia és parietalia kidomborodók, processus mastoideus kicsi, a halántékvonalak gyengén fejlettek. *Kora 17—18 év körül.* A synchondrosis sphenoccipitalis, valamint az összes varratok még nyitva vannak. Az állandó fogak a bölcsességfog kivételével mind teljesen kibújtak. Az M_3 most van kibúvóban és pedig a kibúvás fent előrehaladottabb mint lent s mindkét helyen a bal oldalon előrehaladottabb mint a jobb oldalon. A fogak rágó felülete még ép, csupán az M_1 és M_2 csúcsai s az incisivus-ok kopottak kissé.

Norma verticalis. Rövid, széles, nagy koponya, alakja Sergi-féle sphenoides latus, amely azonban már átmenetet alkot a sphaeroides-lez. Tetővarratai egyszerűek,

II. tábla.

ritka fogazatúak. A sut. coronalis bal ága a bregmánál három kis hullámmal kissé előre hajló, egyébként az egész varrat haránt irányú. Foramen parietale jobboldali s kicsi.

Norma temporalis. Rövid, elég magas koponya, orthognath arc. Az orrgyök gyengén benyomott, glabella kidomborodó, arcus superciliaris gyengén fejlett s felette sekély, de széles barázda vonul haránt irányban, ami a glabella kidomborodását még szembetűnőbbé teszi. A homlok elég magas, domború, a koponyatető magas, egyenes vonalú, sőt kissé hátrafelé lejtő. A vertex a begma-hoz esik, amely kissé kiemelkedik. A nyakszirt rövid, lekerekített. Squama temporalis kicsi, domború s bal oldalon kis os pterygoideum van.

Norma facialis. A homlok magas, széles, domború, az arc magas, széles. A szemgödörök négyszegletesek, lekerekített sarkokkal. Az interorbitalis rész széles, az orrcsontok szélesek, ívelten illeszkedők, s profil vonaluk gyenge homorulatot alkot. Az apertura igen alacsony, alsó széle síma, lejtős és fossa praenasalisba megy át. A spina nasalis kicsi. Az os zygomaticum közepes, halántéki felszínű. Fossa canina közepes. Az állcsúcs keskeny, mérsékelten domború.

Norma occipitalis. Széles, magas koponya, tetőkörvonala alacsony domborulatot alkot, oldalfalai a jól fejlett tubera parietalia következtében lefelé haladva összehajlanak. A sut. lambdoidea mindkét ágában egy nagyobb és egy kisebb varratcsont.

Norma basilaris-ban a koponya széles és rövid. A foramen occipitale hosszú, keskeny, előre hegyesedő. A condylus-ok laposak s főleg a jobboldali igen megnyúlt. A szájpád rövid, széles és mély, a sut. palatina transversa közepe ívelten előre hajlik s a fogsorív a szemfogaknál megtört, u-alakú.

Az állkapocs masszív, vastag, keskeny. Az állcsúcs gyengén fejlett, az állkapocszágok kissé hátra hajlanak, szélesek, alacsonyak, az incisura saggittalis irányban megnyúlt s alacsony. A linea obliqua táján az állkapocs igen vastag.

A koponya színe sötét szürkés sárga. A koponya négy normáját a II. Táblán láthatjuk.

9. sz. koponya.

7—8 éves gyermek. Az első állandó nagyzápfogak (M_1) s a felső medialis metszőfogak már kibújtak, a többi mind tejfog. A koponya egész alapi, nyakszirti és halántéki része hiányzik.

Igen széles, rövid koponya, alakja *Sergi-féle sphaeroides*. A koszorúvarrat középső része ívelten hátra hajlik. Foramen parietale kicsi, baloldali. Az arc alacsony, szemüreges kicsinyek, lekerekítettek, mindkettő incisura supraorbitalissal és spina trochlearis-sal. Orrcsontok szélesek, domborúak, profilvonaluk homorú. Apertura piriiformis széles, igen alacsony. Állkapocs széles, állcsúcs kettős. Szájpád és fogsorív kerek, sut. palatina transversa középső része szögletesen előre hajló. A *bal szemfog gyökere táján a fogmeder szájpadi szélén fistula van.*

A koponya színe elől világos, hátul sötét szürkés sárga.

10. sz. koponya.

5—6 éves gyermek. Csak a koponyatető homloki és falcsonti része van meg. Igen rövid, széles koponya, a lambdavarat csúcsánál nagyobb varratcsont. Színe elől világos, hátul sötét szürkés sárga.

11. sz. koponya.

15—16 év körüli gyermek, éspedig leány. A homlok közepén ugyanis körülbelül 2 cm. széles halvány zöldes sáv vonul haránt irányban a halánték felé, ami párta vagy körfésű nyoma lehet. Csupán a koponyatető van meg összetörött arcrészekkel és állkapoccsal.

Igen rövid és rendkívül széles koponya. Az állandó fogak közül az M_2 már kint van, de csak éppen kibújt, míg az M_3 még teljesen a fogmederben van. Az arc széles, apertura piriformis alacsony, az áll széles, a járomcsont arci felszínű, a sut. palatina transversa közepe erősen előre hajlik.

Színe sötét sárgás szürke.

F. Csontváz.

Izmos férfi csontváza, melyből a jobb oldali femur, humerus, radius, ulna, valamint a medence és a keresztcsont van meg. A medence tipikusan férfias, a keresztcsont hosszú, keskeny. A hosszúcsontok méretei alapján számított valószínű életbeli testmagasság 170.9 cm.

Színe világos szürkés sárga.

Az ossariumból előkerült koponyák:

S_1 jelzésű koponya.

Férfi. Arcus superciliaris gyengén fejlett, a linea nuchae superior síma lapos torust alkot. Condylus occipitalis kicsi, kidomborodó. Processus mastoideus és a linea temporalis közepesen fejlett. Egyébként masszív csontok, s férfias körvonal. *Kora 40—50 év körül.* A sut. coronalis két alsó vége, valamint a baloldali sut. sphenofrontalis beforradva, a fogak rágó felszíne erősen kopott.

Norma verticalis. Középhosszú és középszéles koponya, alakja *Sergi-féle* sphenoides. A homlokdudorok elmosódtak, a falcsonti dudorok jól fejlettek.

Norma temporalis. Az arc alacsony s kissé előre áll (prognathia alveolaris). Az orrcsontok rövidek, az orrhát kissé homorú. A glabella jól fejlett, a homlok alacsony s kissé rézsutos. A koponyatető alacsony, gyengén domború s a vertex közel esik a bregmahoz. A nyakszirt szabályosan lekerekített, a squama temporalis alacsonyan ívelt.

Norma facialis. A homlok alacsony, keskeny. Szemüregyek kicsinyek, alacsonyak, téglányalakúak. A jobb oldalon foramen supraorbitale, a bal oldalon incisura supra-orbitalis van. Az orrcsontok rövidek, szélesek, ívelten illeszkedők, az interorbitalis rész középszéles. Az orrüreg és az apertura piriformis keskeny, közép magas, alsó széle egészen síma és kicsi fossa praenasalisba folytatódik. Fossa canina fejlett, a járomcsont közepes, halántéki felszínű.

Norma occipitalis. Közép magas, széles, gyengén domború tetőkörvonallal, függőleges oldalalakkal és vízszintes alappal.

Norma basilaris. Kerek, közép mély szájpád, parabola alakú fogsorív. A szájpád közepe kissé kidomborodik, a sut. palatina transversa közepe, valamint a sut. palatina sagittalis nagy része elcsontosodott. A fossa glenoidalis öblös, a condylus occipitalis

III. tábla.

kicsi, kerek, kidomborodó, a foramen occipitale kicsi, hosszúkas. A canalis hypoglossi mindkét oldalon kettős.

A jobb oldali falcsonton 3 cm. hosszú, vágástól eredő, gyógyult seb van. A vágás által kimetszett csontdarab azonban utólag ismét odaforradt.

A koponya színe világos szürkés sárga. A koponya négy normáját a III. Táblán láthatjuk.

S₂ jelzésű koponya.

Férfi. Arcus superciliaris jól fejlett, a tarkótáj érdes, a crista occipitalis externa erős, a processus mastoideus vaskos, a linea temporalis érdes, a condylus occipitalis kicsi, de kidomborodó, a körvonal férfias. *Kora 40—45 év körül.* A sutura coronalis két alsó vége, valamint a sut. sphenofrontalis élcsontosodva, az obelion tájon kezdődő elcsontosodás.

Norma verticalis. Igen hosszú, keskeny koponya, *Sergi-féle* megnyúlt rhomboides. A homlok igen keskeny, hátrafelé megnyúlt, hátsó szélessége kicsi. A sutura coronalis gyengén hátra hajló, a foramen parietale jobb oldali és kicsi. A varratok sűrű fogazatúak. A nyakszirt igen keskeny s egészen kúpszerű. Tubera frontalia és parietalia jól fejlettek. Utóbbiak különösen szembetűnők és a falcsont közepére esnek. A koponya nagy hosszúságát főleg a rendkívül fejlett falcsont okozza.

Norma temporalis. Igen hosszú, alacsony koponya. A homlok mérsékelten domború, a tetőkörvonal hátrafelé alig emelkedik, majd rézsutos egyenes vonalban halad a nyakszirt felé, ahol kissugarú kört írva le ismét rézsutos vonalban lefelé fut. A halántékpikkely nagy, magas, domború.

Norma occipitalis. Igen keskeny magas. Tetővonala háztetőszerű, oldalfalai függőlegesek, alapja vízszintes. A sutura lambdoidea-ban a jobboldali asterion közelében három nagyobb, a baloldaliban három kisebb varratcsont van. Mindkét oldalon a sutura occipitalis transversa kezdeti része 1 cm. hosszúságban megmaradt.

Norma basilaris-ban a koponya hosszúkas, keskeny. A foramen occipitale kicsi, kerek. A crista occipitalis externa jól fejlett s ennek megfelelően a csont belső felszínén széles, hosszú fossa vermicularis látható. A condylus occipitalis kicsi, de erősen kidomborodó. A jobboldali canalis hypoglossi ketté osztott. A bal oldalon kicsi, alacsony processus paracondyloideus van. Az arci rész hiányzik.

A jobb szemgödör felső szélén a külső szeglettől egészen az incisura supraorbitalis-ig vágástól származó sima felület látható. Ugyanilyen vágási felület van a homlokcsont orrnyúlványán, az ékcsontról testén, a halántékcsontról tuberculum articulare-ján, s a nyakszirtcsont öreglik mögötti részén; továbbá le van vágva a jobboldali processus mastoideus és a két condylus occipitalis hegye s töben van elvágva a két processus styloideus is. Minthogy pedig e vágási felületeket ugyanolyan patina fedi, mint a koponya többi részét, nyilvánvaló, hogy itt az életben elszenvedett súlyos csontsérülésekről van szó. Úgy látszik, hogy valamilyen igen éles fegyverrel, karddal, vagy bárdal jobboldalról olyan erősen sújtottak a fejhez, hogy a vágás nemcsak a fejet vágta le a törzsről, hanem az agykoponyát is teljesen elválasztotta az arckoponyától. Ezeken kívül a jobb járomnyúlvány tövén, valamint a bal oldali csecsnnyúlvány és járomnyúlvány tövén is van egy-egy felülről lefelé rézsutosan haladó vágás nyoma, amiből joggal arra következtethetünk, hogy az illetőnek kivégzése előtt levágták a füleit. A koponya típu-

sából ítélve az is valószínű, hogy az így lefejezett vagy kivégzett egyén nem magyar ember volt.

A koponya színe különben világos szürkés sárga. E koponya median-sagittal körvonalát a 4. ábra tünteti fel.

S₃ jelzésű koponya.

Férfi. Nagy, nehéz, vastagsontú koponya. Arcus superciliaris közepes, tarkótáj mérsékelten érdes, crista occipitalis externa lapos, széles, processus mastoideus kicsi, de érdes, condylus occipitalis kicsi, jól kidomborodó, linea temporalis sima, de jól látható megvastagodott széles mezőt alkot. Körvonal férfias. Kora 40—45 év körül. Sut. coronalis alsó végei elcsontosodtak, az obelion-táj csontosodásban, a molárisok életben kihullottak.

Norma verticalis. Hosszas, nagy koponya, alakja *Sergi*-féle ovoides. Sut. coronalis kissé hátra hajló, gyengén fogazott. Sut. sagittalis erősen fogazott, foramen parietale jobboldali.

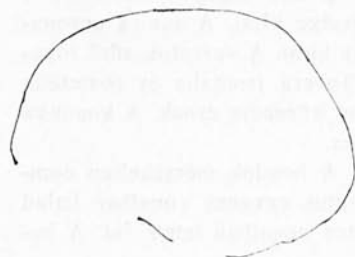

Fig. 4. kép.

Az S₃ koponya median-sagittal körvonal. (Hosszúfejű férfi.)

Norma temporalis. A homlok alacsony, rézsutos, glabella kidomborodó, a koponyatető alacsony, hátrafelé kissé emelkedő s rézsutos vonalban megy át a kissé kúposan kidomborodó nyakszirtba. A nyakszirtpikkely görbülete elég nagysugarú s körvonala ívelten hajlik alá az öreglik felé. Baloldali os pterygoideum.

Norma facialis. Az arckoponya darabokban. A szemgödörök kicsinyek, alacsonyak, oldalt erősen lejtők, a jobboldali foramen supraorbitale-val, a baloldali incisura supraorbitalis-sal. A járomcsontok kicsinyek, érdesek, halántéki felszínűek. Apertura piriformis széles, alacsony, alsó széle síma. Az orrgyök gyengén benyomott, az orrcsontok kicsinyek, rövidek, homorú hátúak. Fossa canina rendkívül mély s a felső állcsont fogmedri nyúlványa igen alacsony.

Norma occipitalis-ban a koponya széles, magas. Körvonala sátoralakú, széthajló oldalfalakkal.

Norma basilaris. Szájpad hosszas, u-alakú. Közepén jól fejlett torus palatinus van, melynek hátsó vége egészen hegyes. Foramen occipitale nagy, hosszas s benne széles fossa vermicularis látható, bal oldalán pedig kicsi processus paramastoideus van.

A koponya színe világos szürkés sárga.

S₄ jelzésű koponya.

14—15 éves gyermek, valószínűleg fiú. Körvonala nőies s a homlok és falcsonti dudorok igen fejlettek, de már meg van a protuberantia occipitalis externa kezdeménye s látszanak a tarkóizmok benyomatai. A processus mastoideus aránylag elég nagy és vastag s jól látszik a linea temporalis és a crista supramastoidea is. A condylus occipitalis elég nagy. Az összes varratok nyitva vannak, úgyszintén a synchondrosis sphenoidalis.

nooccipitalis is. A fissura occipitalis transversa két végéből egy-egy cm. nagyságú rész még látható. Igen rövid, széles, kerek, magas koponya. A bal oldalon két, a jobb oldalon egy os pterygoideum van. A foramen occipitale hosszú és keskeny. Az arc-koponya hiányzik.

Színe sötét szürkés sárga.

S₅ jelzésű koponya.

Férfi. Arcus superciliaris kidomborodó, a tarkótáj érdes, a processus mastoideus vastag, érdes, a condylus occipitalis erősen kidomborodó, a járomcsont arcifelszíne érdes. *Kora 45–50 év körül.* A sutura coronalis alsó végein kezdődő elcsontosodás, a sut. sagittalis az obelion körül elcsontosodva, aggkori belapulással. A többi varrat nyitott. A fogak rágó felülete erősen kopott, a zápfogak életben kihullottak, vagy csak odvas gyökereik vannak bent.

Norma verticalis. Középhosszú és középszéles koponya, *Sergi-féle* brachy-ellipsoides. A koszorúvarrat erősen fogazott, a nyílvarrat pedig asymetrikus, eleje kissé jobbra hajlik. Foramen parietale kicsi, jobboldali. A homlokdudorok jól fejlettek, a falcsonti dudorok elsimultak.

Norma temporalis. Középmagas, középhosszú koponya. A homlok alacsony, domború, a koponyatető gyengén domború, a nyakszirt rövid, mérsékelten domború. A halántékpikkely ívelt, halántékvonalak símák, de a két halántékvonal közötti terület kissé megvastagodott. Az orrgyök erősen benyomott, a glabella és arcus superciliaris erősen kidomborodnak s felettük haránt irányban széles, de sekély barázda húzódik. Az orrhát homorú, az orrsontok rövidek, az arc orthognath s alacsony.

Norma facialis. Az arc alacsony, széles. A szemeüreg alacsonyak, a jobboldali felett incisura, a baloldali felett foramen supraorbitale. Az interorbitalis rész keskeny, orrsontok közepesek, az orrüreg kicsi, apertura középszéles. A járomcsont közepes, a maxilla teste és fogmedri nyúlványa fejlett, széles, lapos, mongoloid. Fossa canina nincs.

Norma occipitalis-ban a koponya keskeny, magas, tetőkörvonala ívelt, oldalfalai függőlegesek.

Norma basilaris. A szápad u-alakú, közép mély. A kis és nagy zápfogak legnagyobb része életben kihullott s gyökereik kigennyedtek. A jobboldali P₂ és a jobb incisivus lateralis gyökerénél a fogmedri nyúlvány arcifelszínén fistula van.

A jobb M₁ mellett a fogmedri nyúlvány szápadí szegélyén 4–5 mm. átmérőjű és magas, gömbalakú csontkinövés látható. Apró, 1–2 mm. átmérőjű hórészű sima csontkinövések különben a koponyatető több helyén előfordulnak, így a homlokcsonton a jobb szemzug felett, a falcsonton pedig a coronale mögött 15 mm.-re és az asterion előtt 20 mm.-re van egy-egy. Valamennyi jobboldali. A foramen occipitale kerek s a jobboldali foramen ovale és spinosum nyitott.

A koponya színe világos szürkés sárga.

S₆ jelzésű koponya.

Nő. Kicsi koponya. Arcus superciliaris gyenge, tarkótáj síma, processus mastoideus kicsi, condylus occipitalis kidomborodó, de kicsi, a fogak kicsinyek. *Kora 40–50*

év körül. A varratok közül csupán a koszorúvarrat két alsó vége és a sut. sphenofrontalis van elcsontosodva.

Norma verticalis. Keskeny, középhosszú koponya, átmeneti alak a *Sergi-féle* rhomboides és ovoides között. Varratai igen egyszerűek, alig fogazottak. A sutura coronalis gyengén hátra hajló, foramen parietale kicsi, jobboldali; tubera frontalia és parietalia elmosódottak.

Norma temporalis-ban igen magas és rövid. A homlok alacsony, futó, a glabella azonban kidomborodó. A koponyatető domború, rövid, a nyakszirt lekerekített. Az arc alacsony, orthognath, az orrgyök gyengén benyomott, az orrsontok aránylag elég hosszúak, az orrhát egyenes. A halántékvonal fejlett s a sutura sphenofrontalis elcsontosodása következtében a halántéki beüződés igen mély. A halántékpikkely magasan feldomborodó. A járomcsont nagyon kicsi és halántéki felszínű. Az ékcsont nagyszárnyai igen szélesek.

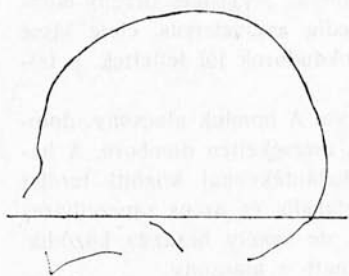

Fig. 5. kép.

Az S_6 koponya median-sagittal körvonal. (Rövidfejű nő.)

Norma facialis. A homlok keskeny, alacsony, az arc kicsi, keskeny, alacsony. A szemüregek kicsinyek, lekerekítettek, az interorbitalis rész keskeny, az orrsontok szélesek, háztetőszerűen illeszkednek s erősen balra görbülnek. Az orrnyílás közepes, körteképi, a fossa canina igen mély.

Norma occipitalis-ban a koponya igen magas, sátoralakú, széthajló oldalfalakkal és magas lekerekített csúccsal. A lambdavarat sűrű, de igen apró fogazatú.

Norma basilaris rövid, széles. A szájpád kicsi, kerek, mély, a sutura palatina transversa közepe ívelten előrehajló. A condylus kicsi, domború s a jobboldali elülső vége előtt a középfelé kicsi condylus tertius van. A foramen occipitale kicsi és megnyúlt.

A koponya színe világos szürkés sárga. Median-sagittal körvonalát az 5. ábrán látjuk.

S_7 jelzésű koponya.

6—7 éves gyermek. Rövid, kerek, széles, magas koponya. A föld nyomása következtében erősen elferdült (plagiocephal). Az összes varratok és a synchondrosis sphenoooccipitalis nyitva. A fogazatból meg vannak az összes tejfogak, azonkívül már kibújt úgy alul, mint felül az állandó M_1 . Az állandó metszőfogak még mélyen bent vannak a fogmederben s csak kicsi nyílásokon át láthatók.

A koponya színe sötét sárgás szürke.

S_8 jelzésű koponya.

Csak a koponyatetőrész (calotte) van meg.

Férfi. Vastag, erős, izmos csontok, az arcus superciliaris mérsékelt, tubera frontalia és parietalia jól fejlettek. A halántékvonal síma. Kora 15—50 év körül. Kívül az

összes varratok nyitva vannak, de belül a sutura sagittalis nagy része, valamint a bregmatáj és a lambdoidea bal ágának alsó fele el van csontosodva.

Norma verticalis-ban alakja *Sergi*-féle megnyúlt rhomboides, illetve átmenetet alkot a rhomboides és ovoides között. A homlok keskeny, megnyúlt, a nyakszirt kúpos, keskeny. A homlok közepén sekély sagittal taraj látható.

Norma temporalis-ban a homlok domború, magas, a koponyatető gyengén domború, az obelion és lambda közötti tetőrész lejtős, a nyakszirt lépcsős, kúpszerűen hátrafelé nyúló. Mindkét szemgödör fölött incisura és foramen supraorbitale van. Foramen parietale kicsi és baloldali.

Színe világos szürkés sárga.

S₉ jelzésű koponya.

Csak a koponyatetőrész (calotte) van meg.

35 év körüli férfi. Az izomtapadási helyek, lécek, nyúlványok erősen fejlettek. Az összes varratok nyitva vannak. Nagy, kerek, széles, rövid koponya, alakja *Sergi*-féle spheroides. A glabella kidomborodó, az orrgyök kissé benyomott. A homlok elől keskeny, hátrafelé nagyon szélesedő, amellet alacsony és rézsutos. A koponyatető igen magas, a nyakszirt rövid, kerek. A koszorúvarrat rendkívül finom, sűrű fogazatú s közepén 28—32 mm. átmérőjű szabálytalan téglány alakú os bregmaticum van. A nyakszirt kissé lépcsős, a lambdavarat, főleg annak jobb ága, igen sűrű és nagy fogazatú.

Színe sötét szürkés sárga.

S₁₀ jelzésű koponya.

Csupán a koponyatető hátsó fele, u. m. a két falcsont és a nyakszirtcsont van meg. E részek vastag csontú, izmos *férfira* vallanak. A felső tarkóvonal rendkívül erős, a tarkótáj érdes s jól fejlett crista occipitalis externa van. Kora 50 év körül lehetett. A sutura sagittalis nagy része már elcsontosodott. A lambda varratból kívül ugyan még csak a lambdapont körüli rész látszik beforradva, belül azonban már csaknem az egész varrat elcsontosodott.

Nagy, rövid, széles koponya. Legnagyobb szélessége 152 mm.

Színe világos szürkés sárga.

S₁₁ jelzésű koponya.

5—6 éves kis gyermek homlokcsont részlete. Közepén 35 mm. széles zöld sáv vonul haránt irányban a két halántékra. Valószínűleg párta nyoma, ami kis lányra vall.

Színe világos szürkés sárga.

I. Táblázat. Az agykoponya fontosabb méretei.

A koponya száma	1	5	6	7	8	S ₁	S ₂	S ₃	S ₄	S ₅	S ₆	S ₇	S ₈
A koponya neme	♂	♀	♂	♀	♀	♂	♀	♀	♀	♀	♀	♀	♀
A koponya kora	30-35	45-50	55-60	55-60	17-18	40-45	40-45	40-45	14-15	45-50	40-45	45-50	30-35
Legnagyobb hosszúság 1.	187	176	177	181	172	178	202	191	166	180	167	186	172
Glab.-inion hossz. 2.	177	160	175	176	171	173	175	179	160	171	165	—	—
Glab.-lambda hossz. 3.	183	167	169	173	170	173	192	181	166	175	163	172	163
Kop. alap hossza 5.	101	96	99	103	99	105	103	109	87	101	96	—	—
For. magnum hossza 7.	40	36	37	39	38	35	33	40	38	37	37	—	—
Legn. kop. szélesség 8.	139	145	156	145	150	142	141	149	154	141	141	143	150
Legk. homlokszéless. 9.	100	93	95	94	99	97	99	99	96	100	99	97	92
Legn. homlokszéless. 10.	120	123	125	124	128	123	115	122	130	130	120	122	128
Biauricular-széless. 11.	125	120	134	123	129	127	123	132	131	130	126	—	—
Asterion-szélesség 12.	111	108	120	115	119	110	112	120	116	113	119	—	—
Mastoidealis-szélesség 13.	108	101	114	113	110	107	115	116	106	114	108	—	—
Foramen magn. széless. 16.	35	30	31	29	28	28	29	—	28	31	30	—	—
Basion-bregma magass. 17.	132	131	124	130	129	132	135	129	131	140	134	—	—
Porion-bregma magass. 20.	112	115	111	114	112	113	119	115	112	118	116	—	—
Vizszint. terület 23.	525	515	530	515	508	510	555	540	505	520	497	—	—
Haránt terület 24.	305	328	330	315	320	310	333	322	347	323	312	—	—
Sagittal-terület 25.	374	370	359	355	351	355	404	369	378	368	350	—	—
Homlok-iv 26.	131	135	139	123	124	127	136	134	130	136	117	—	—
Falcsonti-iv 27.	128	124	106	122	120	118	138	115	131	127	126	—	—
Nyakszirt-iv 28.	115	111	114	110	108	110	130	120	117	104	107	—	—
Interparietale-iv 28/(i)	70	73	70	61	62	65	92	80	70	65	65	—	—
Homlok-hur 29.	116	115	119	111	109	112	117	118	111	116	104	—	—
Falcsonti-hur 30.	115	112	98	110	110	105	124	106	115	113	110	—	—
Nyakszirt-hur 31.	97	89	87	90	92	92	103	101	100	89	95	—	—
Interparietale-hur 31/(i)	66	66	64	57	61	63	77	73	67	58	61	—	—
Koponya köbtartalom 38.	1490	1450	1482	—	1394	1325	1511	1376	1531	1514	1282	—	—

A koponyák méreteit az I. és II. táblázatban, az azokból kiszámított jelzőket pedig a III. táblázatban állítottam össze.

Az ép koponyák csekély száma s a hozzájuk tartozó csontvázaknak majdnem teljes hiánya következtében anyagunk nem alkalmas arra, hogy annak alapján Nyársapát egykori lakosságának rasszbeli összetételét megállapíthassuk. Nem ismerjük a temető nagyságát, illetve a benne lévő összes sírok számát, valamint azoknak egymáshoz való viszonyát sem s így nem tudhatjuk, hogy a megmentett anyag milyen részét képviseli az egykori lakoságnak. Ezen felül az előkerült régészeti anyag olyan csekély s annak is, — a sírok nagy részének bolygatottsága következtében, — az antropológiai anyaggal való összefüggése oly laza, hogy a koponyaanyag egy részének, legalább is az ossariumból valónak, hitelességéhez esetleg kétség férhet abból a szempontból, hogy tényleg Nyársapát egykori lakosainak földi maradványaival van-e dolgunk, vagy esetleg ütközetben leölt ellenségével, kiknek származása ismeretlen.

Am lássuk, vajon az antropológiai vizsgálat adatai a régészeti megállapítások mellett, vagy ellen szólnak-e?

Temetőnk *Banner* régészeti leírásában közölt adatok bizonyosága sze-

II. Táblázat. Az arckoponya fontosabb méretei.

A koponya száma	1	5	6	7	8	S ₁	S ₂	S ₃	S ₄	S ₅	S ₆
A koponya neve	♂	♀	♂	♀	♀	♂	♀	♀	♀	♀	♀
Archossz. ba-pr. 40.	95	89	89	92	91	103	—	—	—	93	78
Alsó archossz. ba-gn. 42.	103	105	105	—	106	—	—	—	—	—	—
Felső arcszéless. fnt-fnt. 43.	105	100	106	102	105	110	—	106	—	112	103
Biorbit. széless. ek-ek. 44.	99	92	101	96	97	100	—	97	—	102	96
Járomiv széless. zy-zy 45.	134	124	142	127	131	137	—	134	—	138	129
Középarc széless. zm-zm. 46.	102	92	90	93	94	96	—	—	—	—	92
Arc magass. n-gn. 47.	119	115	123	—	114	—	—	—	—	—	—
Felsőarc magass. n-pr. 48.	74	64	77	68	68	68	—	68	—	77	61
Hátsó interorb. sz. la-la. 49.	27	29	23	27	28	27	—	—	—	27	25
Elülső interorb. sz. mf mf. 50.	25	24	21	22	29	24	—	—	—	23	22
Orbita-szélesség 51.	39	36	40	38	38	40	—	—	—	40	39
Orbita-magasság 52.	35	35	35	34	33	31	—	—	—	37	34
Orr-szélesség 54.	24	23	21	27	23	24	—	—	—	24	26
Orr-magasság n-ns. 55.	54	51	56	56	50	50	—	—	—	51	52
Orrcsontok legkiss. széless. 57.	12	11	7	10	10	11	—	—	—	8	10
Orrcsontok legn. széless. ⁵⁷ /(1)	18	18	16	16	18	19	—	—	—	17	16
Maxillo-alveol. hossz. 60.	52	51	53	51	49	56	—	—	—	—	—
Maxillo-alveol. széless. 61.	64	68	64	57	64	66	—	—	—	—	—
Szájpadlás-hossz. ol-st. 62.	51	46	50	50	50	54	—	—	—	—	—
Szájpadlás-szélesség 63.	43	43	38	43	41	40	—	—	—	—	—
Állkap. condyl. széless. 65.	126	117	124	—	118	—	—	—	—	—	—
Állkapocs szögletszél 66.	104	98	115	—	101	—	—	—	—	—	—
Állkapocs magass. id-gn. 69.	32	32	35	—	34	—	—	—	—	—	—
Állkapocság magass. 70.	65	55	53	—	58	—	—	—	—	—	—
Állkapocság szélesség 71.	35	26	29	—	34	—	—	—	—	—	—
Orrnyílás magass. rhi-ns. ⁵⁵ /(1)	37	30	38	36	31	36	—	—	—	—	36
Orrhát-hossz. na-rhi. 56.	23	25	25	25	24	20	—	—	—	—	23

rint a XV—XVII. századból való. Ennek a megállapításnak a vizsgált koponyák színe és megtartási állapota sem mond ellent. A koponyák színe ugyanis a világos szürkés sárgától a sötét szürkés sárgáig változik. A túlnyomó többség általában világos szürkés sárgás színű, ami a XIV—XVI. századnak felel meg, míg a sötétebb színűek a XVI—XVII. századból valók. A koponyák között egy sincs, amelyik a XVIII. század utáni időkre vallana. A legsötétebb és legvilágosabb színű koponya eltemetése között legalább 150—200 esztendő különbség van.

Világosabb és sötétebb színű koponyák ugyan úgy a sírokból, mint az ossariumból előkerült anyag között vegyesen előfordulnak, mégis az ossariumban talált koponyák között aránylag több a világosabb színű. Abból, hogy sötétebb színű koponyák az ossariumban is voltak, arra következtethetünk, hogy az ossariumba a csontok vagy nem régiségük szerint kerültek, illetve hogy új sírok ásásakor nem sokat törődtek azzal, hogy melyik a temető régibb, vagy újabb része; vagy pedig, hogy az ossariumba máshonnan is kerültek csontok, mint csupán ebből a temetőből, vagyis hogy az ossariumban elhelyezett csontok többféle eredetűek. Az is érdekes, hogy úgy a sírokból, mint az ossariumban a sötétebb ko-

III. Táblázat. A nyársapáti koponyák fontosabb jelzői.

A koponya száma	1	5	6	7	8	S ₁	S ₂	S ₃	S ₄	S ₅	S ₆	S ₇	S ₈
A koponya neve	♂	♀	♂	♀	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀
Hosszúság-széless. j. ^{8/1}	73 80	82:39	88:14	80:11	87:21	79 78	69:80	78:01	92:77	78 33	84:43	76:88	87:20
Hosszúság-magass. j. ^{17/1}	70:59	74:43	70:06	71:82	75:00	74:16	66:83	67:54	78:92	77:78	80:24	—	—
Szélesség-magass. j. ^{17/8}	94:96	90 34	79:49	89:66	86:00	92:96	95:74	86:58	85:06	99:29	95:04	—	—
Hossz.-fülmagass. j. ^{20/1}	59 89	65:34	62:71	62:98	65:12	63:48	58 91	60:21	67 47	65:56	69:46	—	—
Transvers.-frontal j. ^{9/10}	83 33	75:61	76:00	75:81	77:34	78:86	85:09	81:15	73:85	76:92	82:50	75:91	71:88
Transv.-frontopariet. j. ^{9/8}	71:94	64 14	60:90	64:83	66:00	68:31	70:21	66:44	62:34	70:92	70:21	67:83	61:33
Sagitt.-frontopariet. j. ^{27/26}	97:71	91:85	76:26	99:19	96:77	92:91	101:47	85:82	100:77	93:38	107:69	—	—
Sagittal-frontal j. ^{29/26}	88:55	85:19	85:61	90:24	87:90	88:19	86:03	88:06	85 38	85:29	88:89	—	—
Sagittal-parietal j. ^{30/27}	89 84	90:32	92:45	90:16	91 67	88:98	89:86	92:17	87:79	88 98	87:30	—	—
Sagittal-occipital j. ^{31/28}	84:35	80:18	76:32	81:82	85:19	83:64	79:23	84:17	85 47	85:58	88:79	—	—
Interpariet. hajl. j. ^{31(1)/28(1)}	94:29	90:41	91:43	93:44	98:39	96:92	83:70	91:25	95:71	89 23	93:85	—	—
Egész arcj. Virchord. ^{47/46}	116:67	125:00	136:67	—	121:28	—	—	—	—	—	—	—	—
Felső arcj. Virchord. ^{48/46}	72:55	69:57	85 56	73:12	72:34	70:83	—	—	—	—	66:30	—	—
Arcjelző ^{47/45}	88:81	92:74	86 62	—	87:02	—	—	—	—	—	—	—	—
Felső arcjelző ^{48/45}	55:22	51:61	4 22	53:54	51:91	49:63	—	50:75	—	55:79	47:29	—	—
Orbitalis jelző ^{52/51}	89:74	97:22	87:50	89:47	86:84	77:50	—	—	—	92:50	87:18	—	—
Interorbitalis jelző ^{50/44}	25:25	26:09	20:79	22:92	29:90	24:00	—	—	—	22:55	22:92	—	—
Orr jelző ^{54/55}	44:44	45:10	37:50	48 21	46:00	48:00	—	—	—	47:06	50:00	—	—
Maxillo-alveol. j. ^{61/60}	123:08	133:32	120:75	111:76	130 61	117:86	—	—	—	—	—	—	—
Szájpad jelző ^{63/62}	84:31	93:48	76:00	86 00	82:00	74:07	—	—	—	—	—	—	—
Allkapocs széless. j. ^{66/65}	82:54	83:76	92:74	—	85:59	—	—	—	—	—	—	—	—
Allkapocs ág jelző ^{71/70}	53 85	47:27	54:72	—	58:62	—	—	—	—	—	—	—	—
Transv. craniofacial j. ^{45/8}	96:40	85:52	91:03	87:59	87:33	96:48	—	89:93	—	97 87	97:49	—	—
Front. biorbit. jelző ^{9/43}	95:24	93:00	89:62	92:16	94:29	88:18	—	93:40	—	89:29	96:12	—	—
Jugofrontalis jelző ^{9/45}	74:63	75:00	66:90	74:02	75:57	70:80	—	73:88	—	72 46	76:74	—	—
Jugomandibularis j. ^{66/45}	77:61	79:03	80:99	—	77:10	—	—	—	—	—	—	—	—
Alveolaris jelző ^{40/5}	94:06	92 71	89:90	89:32	91:92	98:10	—	—	—	92:08	81:25	—	—

ponyák csaknem kivétel nélkül gyermekektől, illetve 20 éven aluli egyénektől származnak.

A vizsgálatra beküldött 20 koponya közül 10 férfié, 5 nőé, 5 pedig 10 éven aluli gyermeké. Ha külön választjuk a sírok és az ossarium anyagát, szembetűnő különbséget találunk. Amíg ugyanis a sírok 9 koponyájából két férfira négy nő és három gyermek esik, addig az ossarium 11 koponyája közül csupán egy volt nő és kettő gyermek, nyolc ellenben férfi. Természetesen nagyon kevés az anyag ahhoz, hogy a nemek és életkorok arányára komolyabban következtethessünk, mégis szembetűnő, hogy amíg a sírokban aránylag itt is kevés a férfi, úgy amint az más hasonló kori vagy régebbi temetőkre általában jellemző, minthogy a férfiak egy része a hadakozásokban pusztul el, addig az ossariumbeli csontok között aránylag feltűnő sok a férfi és nagyon kevés a nő. Ez amellett bizonyít, hogy az ossariumban nem csupán az újabb sírok ásása alkalmával talált régibb csontvázakat helyezték el, hanem hogy oda esetleg másokat, pl. a harcokban elesettek tetemeit, is eltemették. E feltevést megerősíti az S₁ jelzésű koponya, amelyen mint láttuk, kardvágástól eredő gyógyult seb van. Még inkább megerősít azután e nézetünkben az S₂ jel-

zésű koponya, amely harcban szerzett halálos sérülésről, vagy lefejezésről tanuskodik. Minthogy pedig az ossariumból előkerült koponyák legnagyobb része meglehetősen sérült, hiányos, többnek pl. csak a tetőrésze van meg, nem lehetetlen, hogy esetleg több volt közöttük olyan, hogy az életben elszenvedett sérülést meg lehetett volna rajta állapítani.

Mindezekon felül a koponyák típusa is a mellett szól, hogy az ossariumbeli koponyák egy része csakugyan idegen eredetű. Amíg ugyanis a sírokból elő került koponyák túlnyomólag közép- és rövidfejűek, addig az ossariumbeli koponyák között feltűnő nagy a hosszúfejűek száma. Már pedig a hosszúfejűség sem a kunoknak, sem a magyaroknak nem volt jellegzetes sajátága. Szembetűnőleg kiviláglik ez a koponyaalakbeli különbség a koponyajelző értékeinek összehasonlításából. Amíg ugyanis a sírokból elő került koponyák közép jelző értéke 82.33, addig az ossariumbelieké csak 79.20, sőt az S_2 jelzésű koponyáé csak 69.80.

Arra, hogy a felvett méreteket s a leírásban közölt morfológiai jellegeket tüzetes rasszantropológiai vizsgálat és összehasonlítás tárgyává tegyük, itt nem térhetünk ki. Különben is mint láttuk, jogos a gyanu, hogy itt nem csupán Nyársapát egykori lakosaival van dolgunk, hanem idegen eredetű egyénnel is. Anyagunk tehát rasszantropológiai szempontból nem teljesen megbízható. Emellett a megmentett anyag nagyon sérült is, úgy hogy a 20 koponya között mindössze 4 van olyan, amelyiken az összes jellegek mérhetők és vizsgálhatók voltak, a koponyákhoz tartozó csontvázak pedig csaknem teljesen hiányoznak.

Az anyag eme hiányossága dacára azonban annyit már a szembe-tűnőbb morfológiai jellegek alapján is megállapíthatunk, hogy a nyársapáti temetőben és ossariumban temetkezett nép rasszbelileg rendkívül kevert volt és pedig az ossariumbeli anyag jóval kevertebb, mint a temetőből előkerült. A nordicus, mediterrán, alpi, kaukázusi, dinári, keletbalti rassz jellegeit vegyesen megtaláljuk e koponyákon. Sőt a kétféle anyag között a rasszbeli összetétel tekintetében is észlelhetünk bizonyos különbséget. Amíg ugyanis a temetőből, illetve a sírokból előkerült koponyákon inkább az alpi, keletbalti és kaukázusi rassz jellegei mutatkoznak, addig az ossariumbeli anyagon ezek mellett szembetűnő a nordicus, mediterrán és dinári rassz jellegeinek gyakorisága.

Koponyáinkon feltűnő a caries gyakorisága is. A felnőttek között mindössze egy volt teljesen épfogú, a többin kisebb-nagyobbfokú fogodvasodás látható, sőt több van közöttük olyan, hogy a fogaknak nagyobb része odvas, illetve életben kihullott, háromnál pedig súlyos fogtőgyulladás kísérte a fogak odvasodását.

A nyársapáti temetőből előkerült antropológiai anyag eme leírása kettős tanúsággal szolgál. Az egyik az, hogy a sírok koponya és csontvázanyagának megmentése és tudományos feldolgozása a régészetnek is emi-nens érdeke, mert az embertani megállapítások egy része olyan természetű, hogy az a régészeti megállapítások helyességét megerősítheti, vagy

gyengítheti, illetve kiegészítheti. A másik tanuság pedig az, hogy régi telepek egykori lakosságának rasszbeli összetételére és demográfiai viszonyaira vonatkozólag csak akkor juthatunk komolyabb megállapításokhoz, ha a koponya és csontvázanyagot minél épebben s teljes régészeti összefüggésben, sírok szerint elkülönítve megmentjük.

Dr. Bartucz Lajos.